

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

ELJAS ORRMAN

Om den rätta förståelsen av kung Magnus Erikssons brev av år 1334 till invånarna i de finska landskapen

I april 1334 utfärdade konung Magnus Eriksson ett brev riktat till landskapsmenigheterna i (Egentliga) Finland, Nyland, Tavastland, Satakunda och på Åland, som medgav invånarna i de finska landskapen ekonomiska förmåner samt innehöll stadganden om beskattningen av skattehemman som förvärvades av frälsemän.¹ Denna handling har i forskningen tolkats på många olika sätt. Därför kan det vara befogat att underkasta handlingen en närmare granskning för att försöka utröna dess egentliga natur och syfte.

Kungabrevet i tidigare forskning

Kungabrevet av år 1334 till menigheterna i de finska landskapen har allt sedan 1800-talet varit föremål för intresse bland såväl jurister som historiker. Inom historieforskningen har brevet tolkats på vitt skilda sätt. I allmänhet uppfattas det som en handling, vars primära syfte var att främja och uppmuntra uppodlingen och kolonisationen av obebodda trakter i de uppräknade landskapen, varvid man oftast förbigått punkten om försäljning av skattejord till frälsemän. Sålunda ansåg Yrjö Koskinen (Georg Zacharias Forsman) 1881 att det kungliga brevet av år 1334 hade till syfte att främja kolonisationen och förmodade att handlingen utgjorde en fortsättning på koloniseringen av finska områden med svenskar.² M. G. Schybergson satte 1334 års kungliga brev

-
1. *Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis*, utg. genom Reinh. Hausen (Helsingfors 1890) (REA) 74 *Diplomatarium Suecanum I*- (Stockholm 1829-) (DS 3053).
 2. Yrjö Koskinen, *Tutkimus maanomistus-seikoista Suomenmaassa keskiaikana* (Helsinki 1881), s. 31, 34.

i samband med striderna mot Ryssland och de mångfaldiga olyckor som drabbat invånarna i de nämnda landskapen, varför kungen såg sig föranledd att bevilja lindring i deras skattebördor genom föreskrifterna i handlingen.³ Väinö Voionmaa, som mångsidigt undersökt bebyggelseförhållandena under medeltiden, behandlade 1923 utförligt kronans kolonisationsverksamhet i Finland under medeltiden. Han ansåg att kung Magnus med brevet 1334 beviljade fyra års skattefrihet åt nybyggen, som upptogs av enskilda odlare, samt överlät avbrända men odlingsbara skogsmarker åt en var som ville uppodla dem och var villig att betala skatterna till kronan.⁴ Voionmaas tolkning av kungabrevet kom sedan att nästan helt dominera historieforskningen och historieskrivningen, även om vissa nyanser i framställningarna förekommer. Jalmari Jaakkola betecknade 1944 kungabrevet av år 1334 som Magnus Erikssons stora kolonisationsprogram (*vuoden 1334 suuri uudisasutusohjelma*) och ansåg att handlingen vittnade om betydande kännedom om förhållandena i Finland. Även om det storstilade kolonisationsprogrammet enligt Jaakkola får sin förklaring av allmänna beskattningspolitiska orsaker som hade samband med bland annat Skånekrigen, såg han emellertid programmet som helhet som en uppföljning och samordning av tidigare likartade åtgärder. Jaakkola fäste även uppmärksamhet vid det tredje elementet i 1334 års handling. Han ansåg att kungens avsikt med bestämmelsen om att skattejord som övertogs av frälsemän skulle bevara sin skattenatur, var att iaktta samma försiktighet som han visade i Sverige och Skåne ifråga om sina (kungliga) rättigheter gentemot frälset.⁵

I sina framställningar om den finska bebyggelseutvecklingen och böndernas historia i Finland från 1933 och 1942 såg även Eino Jutikkala kungabrevet av år 1334 som en kungörelse med syftet att främja kolonisationen genom skattelättnader och genom att tillåta nybyggen i skogar som deras lagliga ägare inte ville eller kunde uppodla.⁶

3. M. G. Schybergson, *Finlands historia* I (Helsingfors 1887), s. 70.

4. Väinö Voionmaa, 'Kruunun asutustoiminnasta Suomessa keskiaikana', *Historiallinen aikakauskirja (HAik)* 1923, s. 106–109.

5. Jalmari Jaakkola, *Suomen sydänkeskiaika*, Suomen historia IV (Porvoo 1944), s. 40.

6. Eino Jutikkala, 'Asutuksen leviäminen 1600-luvun alkuun mennessä', *Suomen kulttuurihistoria* I (Jyväskylä 1933), s. 89; idem, *Suomen talonpojan historia*, 1 uppl. (Porvoo 1942), s. 279–280, 2 uppl. (Helsinki 1958), s. 86; idem, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963), s. 94–95.

Den av Yrjö Koskinen och Väinö Voionmaa framlagda synen på det kungliga brevet av år 1334 präglar Aulis Ojas avhandling om de medeltida bebyggelseförhållandena i Egentliga Finland samt hans talrika lokalhistoriska arbeten. Han utgick från att det även i Egentliga Finland fanns omfattande skogsmarker som kronan gjorde anspråk på som allmänningar, där kronan genom 1334 års handling ville påskynda anläggandet av nybyggen.⁷

Synen på Magnus Erikssons brev av år 1334 som en koloniseringskungörelse med syftet att få till stånd nybyggen återkom i de flesta historieverk av varierande karaktär. Detta gäller till exempel för medeltidsdelen av Finlands kulturhistoria från 1908,⁸ översiktsverk över Finlands historia av Eirik Hornborg från 1929 och 1963⁹ liksom av Jouko Vahtola från 2003¹⁰ men även för ekonomisk historia och agrarhistoria.¹¹

Det finns emellertid även något mera nyanserade observationer rörande karaktären av den kungliga handlingen av år 1334. Kauko Pirinen poängterade 1962 att det kungliga brevet visar att det redan då var möjligt för en person att förvärva mera än en ”krok” jord.¹² Olav Ahlbäck ansåg 1977 det troligt att Magnus Eriksson genom sitt brev av år 1334 hade till syfte att ansluta nybyggena till (upp)svensk landskapsrätt för att ge svenska nybyggare en oantastlig rättslig ställning gentemot dem som enligt gammal finsk rättsuppfattning ansåg sig ha hävdens rätt till den nyupptagna marken.¹³

-
7. Aulis Oja, *Keskiaikaisen ”Etelä-Suomen” asutus ja aluejaot*, Historiallisia tutkimuksia 44 (Helsinki 1955); viktigast av Aulis Ojas arbeten med tanke på 1334 års handling är ’Keskiajan ja 1500-luvun Maaria’, *Maarian pitäjän historia I* (Tampere 1944).
 8. *Finlands kulturhistoria. Medeltiden*, utg. af P. Nordman och M. G. Schybergson (Helsingfors 1908), s. 44–46.
 9. Eirik Hornborg, *Finlands hävder I* (Helsingfors 1929), s. 510; idem, *Finlands historia* (Helsingfors 1963), s. 67.
 10. Jouko Vahtola, *Suomen historia jääkaudesta Euroopan unioniin* (Keuruu 2003), s. 48.
 11. Yrjö Kaukiainen ’Suomen asuttaminen’, *Suomen taloushistoria 1* (Helsinki 1980), s. 30; Eljas Orrman, ’Suomen keskiajan asutus’, *Suomen maatalouden historia 1* (Helsinki 2003), s. 77. Jämför även Armas Luukko, ’Kolonisation. Finland’, *Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk medeltid 1–21+register* (s.l. 1956–1978) (KLNLM) 9, sp. 661.
 12. Kauko Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota*, Historiallisia tutkimuksia 55 (Helsinki 1962), s. 139, 176; idem, ’Byamål. Finland’, *KLNLM* 2, sp. 401.
 13. Olav Ahlbäck, ’Österbottens medeltid’, *Svenska Österbottens historia I* (Vasa 1977), s. 54–55. Ahlbäck hänvisar till den kungliga fogdens handling från år 1337 *REA* 89 (*DS* 3309), där det framgår att nybyggen som tillkommit med stöd av 1334 års brev, skulle i fråga om skatterna lyda under svensk rätt.

Även rikssvensk forskning har befattat sig med kungabrevet av år 1334 till invånarna i de västliga och sydliga finska landskapen. Jan Eric Almquist ansåg 1928 att syftet med kungabrevet var att främja nyodlingen och att därigenom öka kronans skatteintäkter.¹⁴ Erik Lönnroth fäste däremot 1940 särskild uppmärksamhet vid den sista punkten i handlingen som föreskrev att skattegods som såldes till frälsemän framdeles skulle betala sina utskylder såsom tidigare. Denna föreskrift jämte ett liknande påbud för staden Uppsala följande år innebar en ytterst viktig förändring i ståndssamhällets rättsordning genom att skattefrälset bands till jorden i stället för till de personliga prestationerna.¹⁵ Liksom Lönnroth uppehöll sig Jerker Rosén 1949 vid den tredje punkten i den kungliga handlingen från 1334 och satte den i samband med andra åtgärder av kungen för att förhindra att skattegods berövades kronan, men nämnde även att skattefrihet utlovades åt dem som gjorde nyodlingar.¹⁶ Birgitta Fritz omtalar kungabrevet av år 1334 som en skattestadga.¹⁷

En från övriga forskare avvikande syn på Magnus Erikssons skrivelse av år 1334 har Gunilla Tegengren. Hon betecknar handlingen som en nyodlingsstadga, som gällde endast under fyra års tid 1334–1338, och anser att i samband med denna stadga skulle Hälsingelagen ha blivit påförd de finska landskapen. Tegengren meddelar att enligt stadgan skulle ingen skatt behöva erläggas under fyra års tid för sådan åkerjord som någon kunde förvärva utöver den som han redan ägde, och att det efter anmälan hos hövitsmannen i Åbo eller hos hans ombud var tillåtet att slå sig ned i ödelagda skogar och att mot skatt behålla dem, om de lagliga ägarna inte kunde eller ville odla dem. Denna stadga liknar enligt henne stadgan för Norrbotten om skattefri nyodling enligt Hälsingelagen.¹⁸

-
14. J.E. Almquist, 'Det norrländska avvittringsverket', *Svenska lantmäteriet 1628–1928 I* (Stockholm 1928), s. 371.
 15. Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier i skatteväsen och länsförvaltning*, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborgs högskolas årsskrift 46.3 (Göteborg 1940), s. 142.
 16. Jerker Rosén, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*, Skrifter utg. av Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet i Lund 46 (Lund 1949), s. 114–115. Jämför Gunnar Prawitz, 'Regale', *KLNM* 13, sp. 703–704.
 17. Birgitta Fritz, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434 2*, Stockholm Studies in History 18 (Stockholm 1973), s. 125.
 18. Gunilla Tegengren, *Sverige och Norrlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*, Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar 72 (Umeå 2015), s. 185, 193–197.

I forskningen har kungabrevet av år 1334 till menigheterna i de finska landskapen inte studerats som en helhet, utan man har behandlat endera de två första punkterna om skattefrihet och uppodling eller den tredje punkten om förbudet att lägga skattegods under frälse. I det följande granskas handlingen som en helhet.

Allmän karakteristik av kungabrevet och dess syfte

Herman Schück och Birgitta Fritz har framhållit att skriftliga handlingar från Magnus Erikssons regeringstid är fåtaliga och spridda. Dessutom gallrades sådana handlingar hårt av samtiden och har redan därför haft sällsynt dåliga förutsättningar att bevaras för eftervärlden. Fögderiförvaltningen med borgar och kungsgårdar som förvaltningscentra förverkligades från och med senare delen av 1200-talet och gav upphov till visst lokalt arkivbildande å kronans vägnar, vilket dock avsatt mycket få spår i det bevarade beståndet av handlingar. Det material som finns bevarat består främst av de handlingar som vid reformationen fanns hos större kyrkliga institutioner och då indrogs till kronan. Domkyrkorna var förvaringsplatser för försäkringar och stadganden som var riktade till invånarna i de olika lagsagorna och stiftet.¹⁹

Det är sannolikt att originalet till kung Magnus skrivelse till de finska landskapsmenigheterna har förvarats i Åbo domkyrka eller domkapitel. Originalet existerar emellertid inte längre, men det har bevarats för eftervärlden i *Åbo domkyrkas Svartbok*, domkyrkans register, som en av biskop Bengt och domkapitlet utfärdad vidimation som kan dateras till tidsintervallet 1334–1338.²⁰ Handlingen gäller inte direkt domkyrkan eller domkapitlet och inte heller deras gods. Intagandet av vidimationen i domkapitlets Svartbok beror uppenbarligen på att Åbo-kaniken Elaus 1337 som privatperson med stöd av kungabrevet förvärvade Sääksy nybygge i Rusko socken, som han sedan 1340, nyss bliven utnämnd till domprost, domkapitlets första prelat, donerade till Åbo domkyrkas fabrica.²¹

19. Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4 (Stockholm 1976), s. 561, 569; Birgitta Fritz, 'Det tidiga 1300-talets svenska statsfinanser. Forskningsläge och problem', *Historisk Tidskrift* 1981:4, s. 407; idem, 'En folkungatida storman och hans olika roller. Kring ämbetsbrev och andra akter ur lagmannen Lars Ulfssons arkiv', *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Stockholm 1985), s. 85.

20. REA 76. Om dateringen av vidimationen, not s. 55.

21. REA 74 (DS 3053), 76, 89 (DS 3309), 101 (DS 3509), 102 (DS 3514).

Kungabrevet av år 1334 är i vissa avseenden speciellt och har inte så många motsvarigheter bland de medeltida svenska diplomerna. I handlingens regist i källpublikationerna *Registrum ecclesiae Aboensis* och *Diplomatarium Suecanum* meddelas att kung Magnus stadgar om tre i handlingen uppräknade frågor. En del forskare kallar handlingen från 1334 för ”stadga”,²² men den saknar rådets samtycke, och ett sådant samtycke anses vara ett väsentligt kriterium för att en handling ska vara en regelrätt stadga.²³ Även sådana benämningar som ”påbud”²⁴ och ”proklamationsbrev”²⁵ har förekommit i forskningen.

Ett särdrag som ser ut att skilja denna till omfånget korta handling av år 1334 från de flesta av Magnus Erikssons latinskspråkiga handlingar, riktade till invånarna i olika stift och landskap, är att den innehåller formuleringar som på ett ostentativt sätt riktar sig till mottagarna i andra person pluralis. Sålunda lyder handlingens *narratio*: ”Gripen av medlidande med anledning av de pålagor som har betungat er i [er] fattigdom” (*super variis que vos in paupertate redegerant gravaminibus merito miseracione moti*),²⁶ varpå handlingens *promulgatio* lyder att ”av speciell nåd gentemot er beviljar vi, att” (*ex speciali vobis gratia indulgemus quod*) och därefter följer i *dispositio* det, som beviljas.

Frasen ”*ex speciali gratia indulgemus*” förekommer blott två gånger i Magnus Erikssons latinskspråkiga brev, och det är *endast* i detta brev till de finska landskapsmenigheterna 1334 som uttrycket *vobis*, andra person pluralis, finns inskjutet i denna fras.²⁷ Även i handlingens *narratio*

-
22. Schybergson, *Finlands historia* I, s. 70; Fritz, *Hus, land och län*, s. 125; Tegengren, *Sverige och Norrland*, s. 193–197. I finskspråkiga undersökningar betecknas handlingen ofta som en kungörelse, ”julistus”, ”julistuskirja”. Till exempel Voionmaa, ’Kruunun asutustoiminnasta’, s. 107; Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*, 1958, s. 86; Seppo Suvanto, ’Maunu Eerikinpoika’, *Suomen kansallisbiografia* 6 (Helsinki 2005), s. 86.
 23. Gabriela Bjarne Larsson, *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*, Rättshistoriskt bibliotek 51 (Lund 1994), s. 36.
 24. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans*, s. 142.
 25. Luukko, ’Kolonisation. Finland’, sp. 661.
 26. Det är synbarligen detta uttryck som fått Schybergson att anse bland annat striderna mot Ryssland som en faktor som legat bakom 1334 års handling till de finska landskapsmenigheterna, Schybergsson, *Finlands historia* I, s. 70.
 27. I beståndet av brev på latin i den svenska databasen Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SDHK) ger söktermerna ”*de speciali gratia indulgemus*”, ”*de speciali gratia indulgemus*”, ”*ex speciali gratia indulgemus*” och ”*ex speciali gratia indulgemus*”, samt ”*de gratia speciali indulgemus*”, ”*de gratia speciali indulgemus*”, ”*ex gratia speciali indulgemus*” och ”*ex gratia speciali indulgemus*” sammanlagt 13 träffar, alla emanerande från

uttrycker kungen sitt medlidande för mottagarnas umbäranden på ett exceptionellt konkret sätt med tilltal i andra person pluralis. I övrigt ser det ut som om kung Magnus i liknande skrivelser till invånarna i olika landskap och stift med några få undantag tilltalar mottagarna i tredje person pluralis.

Bland Magnus Erikssons latinspråkiga brev finns tre kungabrev, vilka till innehållet är likalydande och vilka på ett mycket markant sätt avviker från dominerande praxis att vända sig till landskaps- och stiftmenigheter i tredje person pluralis. Det är fråga om de kända breven av den 7 och 9 april 1346 till invånarna i Uppsala ärkestift samt i Strängnäs och Linköpings stift.²⁸ Han ber mottagarna om tillgift för det förtryck och de skattebördor med vilka de varit betungade allt sedan hans trontillträde. Han lovar att inte besvära dem med pålagor utöver sina lagliga rättigheter utom i vissa entydigt definierade situationer. Sedan beviljas alla lagliga ägare (*veri proprietarii et possessores*) som på grund av pålagorna övergivit sina gods (*bona sua patrimonialia seu matrimonialia*), sex års fullständig skattefrihet om de beslutar att igen bosätta sig på dessa gods, de inrikes vistande inom ett år, de som vistades utrikes inom två år.

I de tre kungabreven av år 1346 tilltalar Magnus Eriksson mottagarna återkommande i andra person pluralis, och i några fraser liknar

påvliga kurian. Dessutom finns kungabrevet av år 1334 där ett inskjutet "vobis" förekommer, alltså "*ex speciali vobis gracia indulgemus*". Söktermerna "*de gracia speciali*" och "*de gratia speciali*" ger tillsammans 189 träffar, medan "*de speciali gracia*" och "*de speciali gratia*" ger tillsammans 41 träffar, alltså sammanlagt 230 träffar; största delen av dem emanerar från den påvliga kurian. Med söktermerna "*ex gratia speciali*" och "*ex gracia speciali*" fås tillsammans 14 träffar, medan "*ex speciali gratia*" och "*ex speciali gracia*" ger 13 träffar, således sammantaget 27 träffar; det stora flertalet emanerar från svenska utfärdare vartill kommer några danska. I diplom som utfärdats i kurian är således prepositionen "*de*" och formen "*gratia*" helt dominerande, medan prepositionen "*ex*" och formen "*gracia*" ser ut att höra till det nordiska språkbruket även om också "*de*" och "*gratia*" förekommer i brev härstammande från det svenska riket. Bland kung Magnus *svenskspråkiga* brev till landskapsmenigheter eller hans allmänna stadgor har endast två påträffats, där kungen vänder sig mera ostentativt till mottagarna i andra person pluralis: Skänningestadgan av den 30 november 1335 (DS 3175) och brevet till invånarna i Södermanland av den 29 december 1336 (DS 3267), men även Växjö stads privilegier av den 13 februari 1342 (DS 3624) har flera formuleringar av detta slag. SDHK <<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>>.

28. DS 4059–4061. Handlingarna betecknas uttryckligen som stadga i kommentarerna till Magnus Erikssons landslag. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, Rättshistoriskt bibliotek 6 (Lund 1962), s. 25, not 47. Jämför Schück, *Rikets brev och register*, s. 569.

formuleringarna dem som finns i brevet av år 1334 till de finska landskapsmenigheterna, även om uttrycken i dessa brev är mycket talrikare och mångordigare än i brevet till finländarna. Exempelvis skriver kungen att han är gripen av medlidande gentemot mottagarna (*Nos spiritu compassionis circa vos mouemur*). Han lovar även Gud och mottagarna, ”er”, att vara förpliktad att inte betunga dem, ”er”, på något sätt (*Promittimus igitur deo et vobis. bona fide. nos [...] non debere aliquantulum vos grauare*).

Under 1330-talet förekom bland allmogen i Sverige missnöje, som yttrade sig som klagomål över de tunga extraskatterna, och tidigare under åren 1307–1317 förekom regelrätta bondeuppror. Under seklets andra årtionde förekom dessutom missnöje över tiondebeskattningen vilket yttrade sig i några landskap som vägran att betala tionden.²⁹ Med beaktande av de likartade formuleringarna i kungabrevet 1334 till de finska landskapsmenigheterna och de tre breven av Magnus Eriksson 1346 med begäran om tillgift för de tunga pålagorna, kan man förmoda att liknande orsaker legat bakom brevet till de finska landskapsmenigheterna 1334. Inga uppgifter om bondeoroligheter från den föregående tiden riktade mot kronan finns emellertid från Finland, men Finland har knappast undgått de extraskatter som uttogs i Sverige under kung Magnus minderårighet och hans tidiga regeringsår. Däremot finns det från några landskap flera uppgifter om motsättningar mellan allmogen och kyrkan i form av allmogens vägran att betala kyrkliga skatter, och också våldsamheter omtalas i sådana sammanhang. Även intressesmottagningar mellan biskopen och övriga delägare i fiskerättigheterna nära mynningen av den på lax rika Kumo älv förekom under denna tid, vilket något senare ledde till att biskopen fick sin fiskeanläggning förstörd.³⁰

29. Janken Myrdal, *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*, Det svenska jordbrukets historia [2] (Stockholm 1999), s. 174–176.

30. Från Åland är motsättningar mellan biskopen och allmogen i fråga om sältionden kända från och med 1330-talet. Av ärkebiskopens brev från år 1360 som gällde den kyrkliga beskattningen i Tavastland och Övre Satakunda framgår att allmogen uppträdde hotfullt och våldsamt mot prästerskapet, samt nekade att betala fulla tionden och ville inte heller betala kyrkliga skatter enligt gammal sedvana. År 1334 försökte kung Magnus och biskop Bengt få slut på de långvariga tvisterna mellan prästerskapet och församlingsmedlemmarna i Tavastland. Stridigheterna upphörde inte utan fortsatte och ledde senare till att påven bannlyste ett flertal bönder för vägran att erlägga tionden, men stridigheterna fortsatte ännu därefter. Handlingar från 1347–1348 belyser striderna om fiskerättigheterna i Lammais fors i Ulvsby. Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa*, s. 90–91, 119–120, 130–133; Seppo Suvanto, *Satakunnan historia III* (s.l. 1973), s. 237–238.

Iakttagelser om dynamiken i bebyggelseutvecklingen i de sydliga landskapen i Finland under förra hälften av 1300-talet

Yrjö Koskinen ansåg att kronan under medeltiden tillvällade sig rätten att utplacera nybyggare i sådana skogstrakter som tidigare tagits i besittning av äldre byar, och hävdade att inga kungabrev omtalade sådana utmarker (*erämaat*) som skulle ha saknat ägare eller ha befunnit sig i något landskaps eller härads samfällda ägo.³¹ Väinö Voionmaa förmodade att kronan utan hinder kunde bedriva kolonisationsverksamhet både på de finska socknarnas och häradernas samfällt ägda marker (*yhteismaat*) men även på de av byarna och bysamfälligheterna (*kyläkuntain*) ägda utmarkerna. Enligt honom har den svenska kronan i Finland konsekvent gynnat och skyddat det folkliga och på enskilt initiativ baserade upptagandet av nyodlingar men har dessutom själv aktivt bedrivit kolonisationsverksamhet. Han hänvisade till kung Birgers skyddsbrev från 1303 till hövitsmannen i Finland för tre svenska nybyggare i kusttrakterna i Satakunda och södra Österbotten (Lappfjärd, Sastmola och Tjock). Dessa hade av en tidigare fogde fått tillstånd att bosätta sig i sådana trakter som hade ägts av tavaster, men de sistnämnda hade gjort förfång för nybyggarna. Enligt Voionmaas uppfattning fick de nybyggen som tillkommit på enskilt initiativ eller till följd av kronans åtgärder den skattefrihet om fyra år som stipulerades i 1334 års kungabrev.³² Eino Jutikkala betonade att kronan under medeltiden strävade efter att det på byarnas utmarker, varmed han uppenbarligen avsåg samfälligheternas (skifteslagens) samfällda ägor, skulle uppstå fristående, från de gamla byarna utbrutna nybyggen (avgärda byar). När det gällde att kolonisera sådana områden som låg på längre avstånd från bebodda trakter behövde man inte kränka någons rätt. Även allmänningsjordar (*yleismaita*) som var i kronans omedelbara ägo överläts, varjämte områdena tillhörande kungsgårdslänen uppodlades, medan de inom dessa anlagda hemman förblev kronans landbohemman.³³

31. Yrjö Koskinen, *Tutkimus maanomistus-seikoista*, s. 31–38.

32. Voionmaa, 'Kruunun asutustoiminnasta Suomessa', s. 105–108; Jämför *Finlands Medeltidsurkundur I–VIII* (Helsingfors 1910–1935) (FMU) 242 (DS 1318).

33. Jutikkala, 'Asutuksen leviäminen', s. 89; Jämför idem, 'Bymark. Finland', *KLNM* 2, sp. 427–428.

Den som grundligast behandlat den medeltida bebyggelseutvecklingen och jordägförhållandena i Egentliga Finland är Aulis Oja. Han har särskilt undersökt jordägförhållandena i Söderfinne, det vill säga den södra och östra delen av landskapet. De slutsatser som han kommit fram till har giltighet även för Norrfinne, landskapets nordliga och västliga del. Han fann att där bosättningen var tätare var markerna redan under tidig medeltid uppdelade på bysamfälligheter och särskilda ängssamfälligheter samt eventuellt på till omfånget begränsade arealer som tillhörde socknarna och nyttjades kollektivt. Vissa arealer som kallas "allmänningar" visar sig vara gemensamt nyttjade marker som ägdes av stora samfälligheter. De mera avlägsna skogarna i dessa regioner har utgjort samfällt nyttjade marker där enskilda gårdar hade fjärrängar och eventuellt även svedjor. Under senmedeltiden ägdes enligt Oja i dessa delar av landet också avlägsnare skogsområden av bysamfälligheter, men inom sådana områden fanns även ett antal utbysjordar som tillhörde gamla hemman. Å andra sidan anför Oja senare att kronan i början av 1300-talet förklarade sig äga utmärkerna i alla landskap i västra Finland, varvid han stödde sig på kungabrevet av år 1334, och antog att socknarna i Norrfinne i detta sammanhang gjort ett avtal med kronan om att mot en tilläggsskatt få behålla sina utmarker i stället för att avstå dem för kolonisation.³⁴ Redan av det föregående framgår att begreppet "allmänning" i de svenska Göta- och Svealandskapens landskapslagar samt i landslagarna hade en innebörd som klart skiljer sig från den betydelse som termen hade i den östra riksdelen under medeltiden och även under tidigmodern tid.

Från och med tidig medeltid gjorde kungamakten i Sverige anspråk på dispositionsrätten över naturtillgångar sådana som jaktmarker, vattenområden och öar i yttre skärgården, fiskerier, särskilt laxfisken eller delar i sådana, samt på rätten till "*bona vacantia*", det vill säga herrelösa områden såsom "öde land", varmed avsågs de vidsträckta obebodda skogsområdena utanför de befolkade landskapen. Dessa krav inspirerades av den allmänna europeiska regalrätten. Sålunda baserade sig kungamaktens anspråk på att äga andelar i Göta- och

34. Oja, *Keskiaikaisen "Etelä-Suomen" asutus*, s. 119–122; idem, 'Keskiajan ja 1500-luvun Maaria', s. 40–41, 152–154; idem, *Marttilan historia* (Forssa 1959), s. 29–30, 51; idem, 'Sockenallmänning', *KLNM* 16, sp. 358–361; idem, 'Landsallmänning, Finland', *KLNM* 10, sp. 218.

Svealandskapens allmänningar till en väsentlig del på regalrätten. De kungliga kraven stötte emellertid på motstånd och det hände att bönderna bestred kungens anspråk och hävdade sina rättsanspråk på allmanningen. Något allmänt skogsregale för kronan ser inte heller ut att ha blivit erkänt under medeltiden. Beträffande allmänningssjorden (socken-, härads- och landsallmänningar) i Göta- och Svealandskapen har kungamakten emellertid kunnat genomdriva att kronan erhöll en tredjedel av de inkomster som inflöt från allmänningarna; det förekom även att kronans tredjedel blivit utskiftad på marken. Kungens rätt till tredjedelen av allmänningarna ingick sedan i landslagarna. Rätten att anlägga ett nybygge på en allmänning i de gamla svenska landskapen förutsatte tillstånd av häradet, respektive land(skap)et samt härads-hövdingens eller lagmannens brev. Den jord som de svenska allmänningarna disponerade över förblev häradets eller landets egendom och allmänningssbönderna betalade således avgift till jordägaren. Allmänningssböndernas rätt till de av dem odlade hemmanen betraktades redan i yngre Västgötalagen och sedan i landslagarna som lösöre, men brukningsrätten var ärftlig om avgifterna betalades.³⁵ Under tidig medeltid donerade konungarna ända fram till Magnus Erikssons regeringstid kronogods i Göta- och Svealandskapen, vilka hade sitt ursprung i allmänningssjord som övergått i kronans ägo, till kyrkliga inrättningar, såsom kloster, samt som belöning för gjorda tjänster till representanter för stormannaskiktet. Dessa avsöndringar som kunde omfatta betydande arealer övergick med full äganderätt till mottagarna.³⁶

I fråga om de stora skogsområden i Norrland, vilka låg utanför de skogar som befann sig i böndernas ägo, gällde andra regler än i fråga om allmänningarna. De jämställdes inte med de gamla självstyrande landskapens allmänningar utan lades direkt under riksstyrelsen. I dessa skogsområden rådde länge under medeltiden en fri intäktsrätt, vilket framgår av Hälsingelagen. Var och en hade rätt att uppta mark för uppodling, men rätten därtill gick förlorad om intagan övergavs

35. Rosén, *Kronoavsöndringar*, s. 35–41; Jan Eric Almquist, *Om ärftlig besittningsrätt till jord före sjuttonde seklets slut* (Uppsala 1929), s. 77–81; Gerhard Hafström, 'Häradsallmänning', *KLNM* 7, sp. 248–251; idem, 'Landsallmänning', *KLNM* 10, sp. 217–218; idem, 'Sockenallmänning. Sverige', *KLNM* 16, sp. 361; Gunnar Prawitz, 'Regale', *KLNM* 13, sp. 702–704.

36. Rosén, *Kronoavsöndringar*, s. 36–41.

i tre års tid.³⁷ Skogsområdet Ömorden i södra Hälsingland eller åtminstone en del av området, där stor kolonisationsaktivitet förekom på 1300-talet, kallades 1326 ”konungens skog” (*silve dominis regis*), uppenbarligen med stöd av regalrätten.³⁸ Under Magnus Erikssons minderårighet utfärdades en stadga, som tillät att i Lappmarken uppta nybyggen som skulle tillfalla uppodlaren och dennes arvingar. Denna stadga förnyades 1340 av kung Magnus. Det har synbarligen varit med stöd av den kontinentala regalrätten till öde orter (*deserta loca*) som kungamakten har ansett sig kunna disponera över de obebodda vidderna i norr. Nyare forskning har emellertid entydigt visat att det i Norrbotten fanns fast bosättning som går tillbaka till 1000–1100-talen. Det har även framförts tvivelsmål om statsmaktens åtgärder i dessa regioner baserade sig på föreställningen om kronans äganderätt till de stora skogarna eller om det endast var fråga om en viss reglering av besittningstagandet av herrelöst land; vid nya tidens början var hemmanen i dessa bygder av skattenatur, det vill säga de ägdes av bönderna.³⁹ Å andra sidan donerades under Magnus Erikssons minderårighetstid samt sedan kungen blivit myndig laxfiskena och marker kring Luleälv och Piteälv med ärftlig äganderätt till några kyrkliga institutioner och världsliga stormän.⁴⁰

Det finns inga entydiga belägg för att kronan under medeltiden i de finska landskapen hävdade en *generell* besittningsrätt till de vidsträckta obebodda skogsområdena som låg utanför de befolkade bygderna i de olika finska landskapen. Detta framgår klart av de former i vilka den fasta bosättningen expanderade under medeltiden. I medeltida hand-

37. Hafström, 'Häradsallmänning', sp. 250.

38. Harry Ståhl, 'Ödmorden', *KLNM* 20, sp. 640–642; Nils Friberg, 'Hälsingland', *KLNM* 7, sp. 236.

39. DS 3473; Rosén, *Kronavsöndringar*, s. 35, 40–41; idem, 'Krongods', *KLNM* 9, sp. 435–436; Hafström, 'Häradsallmänning', sp. 250; Prawitz, 'Regale', sp. 703–704; Jouko Vah-tola, 'Kansojen moninaisuus', *Tornionlaakson historia* 1 (Malung 1991) s. 210–212; Hans Sundström, *Bönder Bryter Bygd*, *Botnica* 4 (Lund 1984), s. 158; Thomas Wallerström, *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi* 1, *Lund Studies in Medieval Archaeology* 15:1 (Stockholm 1995), s. 310–312.

40. DS 2606, 3134 och 3473; Rosén, *Kronavsöndringar*, s. 40–41, 167; Prawitz, 'Regale', s. 703–704. Det anses allmänt att donationerna av Pite- och Luleälvarna åt stormännen har inbegripit vidsträckta områden kring älvarna, men det har även hävdats att det i ljuset av senare uppgifter inte är uteslutet att dessa donationer endast bestått av laxfiskena vid älvmyningarna jämte närliggande marker. Sundström, *Bönder Bryter Bygd*, s. 154–156.

lingar rörande Finland förekommer begreppet ”allmänning” först från och med början av 1400-talet i ett tiotal handlingar, vilka med undantag av ett par fall hänför sig till Egentliga Finland.⁴¹ Denna benämning appliceras i dessa handlingar på utägor och fiskevatten som tillhörde byalag, samfälligheter samt fiskesamfälligheter och nyttjades kollektivt av dem, som ägde hemmanen i byn, av bysamfälligheten eller av socknen, såsom redan Aulis Oja konstaterat.⁴² Det finns emellertid ett undantag. I januari 1411 befullmäktigade Erik av Pommern fogden på Åbo slott att bevilja tillstånd att anlägga nybyggen på kronans allmänningar. En förutsättning för anläggandet av sådana nybyggen var emellertid att de förra ägarna skulle få behålla så mycket mark som de behövde för sitt uppehälle. I ett brev av kungen utfärdat i augusti samma år betecknades de trakter där nybyggen fick anläggas endast som skogar och utmarker.⁴³

Bristen på källmaterial gör att det är omöjligt att få entydig klarhet om hur kronan i konkreta situationer gjort sina regalrättsliga anspråk gällande i de finska landskapen. Endast i fråga om den del av laxfisket i Helsinge vilken Magnus Eriksson 1352 donerade åt Padis cisterciens kloster kan man sluta sig till att kronan hävdade regalrättsliga anspråk på denna naturresurs på samma sätt som fallet var med ett flertal fisken i olika laxrika älvar i Sverige.⁴⁴ De stora ödemarkerna i de inre delarna av Finland ända upp till norra Finland användes av befolkningen i landskapen Satakunda, Tavastland, Savolax och Karelen och av kustinvånare i Österbotten som fångstmarker och fiskevatten, ”erämarker”, där erämarkslotterna i de västliga landskapen ända till mitten av 1500-talet utgjorde enskild egendom och i öster i större ut-

41. Sökterm ”allmänning” med olika ortografier, *Diplomatarium fennicum* (DF), <http://df.narc.fi/search/>. *REA* 328, (se även i Carl Silfverstolpe, *Svenskt diplomatarium från och med år 1401 I: 1401–1407* (Stockholm 1875) (SD), 1375), 559, 702; *FMU* 1361 (SD 1469), 1499, 2163, 2890, 2986, 3130, 3222, 3540, 6510.

42. Oja, *Keskiaikaisen ”Etelä-Suomen” asutus*, s. 119–122. Jämför även E. A. Virtanen, ’Fiskeret. Finland’, *KLNM* 4, sp. 337–339.

43. *REA* 328 (SD 1375), *FMU* 1361 (SD 1469).

44. Kronan och senare klostret disponerade inte över hela fisket i Vanda å, utan även de strandägande bönderna ägde andelar i fisket. Rosén, *Kronoavsöndringar*, s. 42 och 17. Hur biskopen i Åbo förvärvat sina andelar i laxfisket i Lammais fors i Ulvsby socken framgår inte av handlingarna. Magnus Eriksson beviljade Åbobiskopen skattefrihet på biskopsstolens andelar i laxfisket vid Abborfors, vilket visar att biskopen inte erhållit sina andelar som kunglig donation. Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 43–44; *REA* 167 (DS 2060).

sträckning nyttjades samfällt. Under tidig medeltid spred sig bosättningen i dessa områden även över längre avstånd.⁴⁵ Den bebyggelseexpansion som ägde rum under medeltiden i Finland gav upphov till nya hemman inom ramen för den inre kolonisationen på samfällida utägor inom samfälligheterna, ofta som avgärda byar, men spred sig även längre ut i tidigare obobodda trakter. De på dessa sätt tillkomna hemman uppträder med smärre undantag som skattehemman i de första jordeböckerna från 1500-talet.

I öster, invid Nöteborgsfredens gräns, har kronan emellertid gjort ett par jordöverlåtelse som i viss mån liknar dem som kronan gjorde i fråga om Luleälv och Piteälv. Hövitsmannen i Viborgs län, f.d. drotsen och riksrådet Nils Turesson (Bielke) fick jämte brodern, marsken och riksrådet Bengt Turesson, av Albrekt av Mecklenburg i början av 1360-talet som donation (*per nos dimissam ett donatam*) Sääminginsalo dittills obobodda och ouppodlade ö i nuvarande Nyslotts stad och Enonkoski kommun, även kallad ”Kerimäen saarento”. Sääminginsalo låg invid Nöteborgsfredens gräns på den ryska sidan, men området kom i praktiken redan före sekelskiftet 1400 under svenskt valde. Efter att Nils Turesson avlidit redan 1364 utan bröstarvingar återgick hans del av donationen till konungen. Den vidsträckta ön om cirka 1 100 km² blev sedan av kungen samt Bengt Turessons arvingar donerad till Växjö domkyrka med förbehållet att om en ny domkyrka inrättades på Karelska näset skulle de donerade godsens tillfalla denna domkyrka med full äganderätt. De sistnämnda donationerna ägde rum enligt Nils Turessons önskemål, eftersom Växjö domkyrka år 1362 som donation av honom fått hans besittningar i Kaukjärvi på Karelska näset med samma förbehåll som ingick i kung Albrekts donation av år 1364. Kaukjärvi, tämligen nära Nöteborgsfredens gräns, innehades synbarligen redan på 1330-talet av den holsteinska frälsemannen Lyder Svinakula med jordagods i Småland, antagligen som donation av kronan åt denne tyska krigare som var placerad i Viborg. I början av 1500-talet var hemmanen på Sääminginsalo av skattenatur,

45. I Sastmola sockens historia ger Juhani Piilonen en mycket upplysande och instruktiv historiografisk översikt om hur man från och med mitten av 1800-talet (Yrjö Koskinen) fram till 1980 (Jouko Vahtola) i forskningen behandlat det erämarksnyttjande och den därmed sammanhängande bebyggelseexpansion som under medeltiden utgick från Övre Satakunda och sträckte sig till södra och norra Österbotten. Juhani Piilonen, *Sastamalan historia 2* (Vammala 2007), s. 34–43.

medan hemmanen i Kaukjärvi var landbohemman tillhörande Växjö domkyrka.⁴⁶

Särskilt Väinö Voionmaa har i Yrjö Koskinens efterföljd försökt klarlägga den av kronan styrda medeltida kolonisationen i de finska landskapen. Det ser ut som om kronan upplåtit områden åt nybyggare i utmarker mellan bebodda trakter i Tavastland samt i landskapets sydöstra delar. För denna tolkning talar att nybyggen eller byar med nybyggen i skriftliga källor från 1300- och 1400-talen betecknades som ”konungs täfte jord” eller som ”täkt”.⁴⁷ Under medeltiden hade termen ”täkt” i Sverige bland annat den kamerala betydelsen ”nybygge av ett visst slag”.⁴⁸ Någon systematisk undersökning om dessa ”täktejor” saknas. Seppo Suvanto har emellertid i detalj behandlat Padankoden-

-
46. FMU 698 (DS 6640), 719 (DS 7105); Kauko Pirinen, 'Savon keskiaika', *Savon historia I* (Kuopio 1988), s. 302–305, 385; idem, *Savon historia II:1* (Pieksämäki 1982), s. 129–131; G. Carlsson, 'Bielke', *Svenskt biografiskt lexikon* 4 (Stockholm 1924), s. 142–143; Sv. Tunberg, 'Nils Turesson (Bielke)', *ibid.*, s. 146–147; Seppo Suvanto, 'Bielke, Nils Turenpoika', *Suomen kansallisbiografia* (Helsinki 2003), s. 599–600; Jarl Gallén, 'Den heliga Birgitta och Finland', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 1966, s. 12–16; Jerker Rosén, 'Kongegåve. Sverige', *KLNM* 9, sp. 29; Ragnar Rosén, 'Kongegåve. Finland', *ibid.*, sp. 29–30; Jean Marie Maillefer, *Chevaliers et princes allemands en Seuède et en Finlande à l' époque des Folkungar* (1250–1353), Kieler Werkstücke, Reihe D: Geschichte des späten Mittelalters 10 (Frankfurt am Main 1999), s. 334, 340. Nils Turesson stupade vid belägringen av Åbo 1364. Donationen av Säaminginsalo nämns sista gången 1415 och det verkar som om mottagaren aldrig tagit landområdet i besittning. Alldeles invid Säaminginsalo anlades Olofsborg på 1470-talet. Största delen av Säaminginsalo hade ännu vid slutet av medeltiden en mycket gles bosättning, eftersom ön låg nära gränsen mot Ryssland. Hemmanen på ön var på 1500-talet av skattenatur. De av Nils Turesson donerade markerna i Kaukjärvi, tämligen nära Nöteborgsfredens gräns, hade sålts av Lyder Svinakula till kungen, men denne donerade egendomen till Heneke Väodusä, av förnamnet att döma även han tysk, och Nils Turesson hade sedan köpt Kaukjärvi av honom.
47. Voionmaa, 'Kruunun asutustoiminnasta Suomessa', s. 110–112; Yrjö Koskinen, *Tutkimus maanomistus-seikoista*, s. 35–36. Voionmaa ser som ett vittnesbörd om den av kronan initierade nybyggesaktiviteten förekomsten av två personer med binamnet ”bryte” 1374 i grannskapet av konungens täftejord samt förekomsten av några byar med namnet Konungsböle. ”Konung”/”kuningas” förekommer emellertid i Finland som binamn under medeltiden, så by- och gårdsnamnen med namnelementet ”konung” hänföra sig inte nödvändigtvis alltid till kronans kolonisationsaktivitet. Aulis Ojas avsnitt i artikeln 'Konge', *KLNM* 9, sp. 19–20; Saulo Kepsu, *Uuteen maahan. Helsingin ja Vantaan vanha asutus ja nimistö* (Tampere 2005), s. 42, 51, 84; Heikki Ylikangas, *Lohjalaisten historia 1* (Helsinki 1973), s. 98; Henry Rask, *Snappertuna. En kustbygd's hävder* (Ekenäs 1991), s. 36. Om de olika betydelseerna för termen ”bryte”, Thomas Lindkvist, *Landborna i Norden under äldre medeltid* (Uppsala 1979), s. 46–50.
48. Manne Eriksson, 'Täkt (och täktekarl)', *KLNM* 19, sp. 192–194.

maa ”kunungs täfte jord” (numera Padankoski), i Luopioinen (numera inkorporerat i Pälkäne kommun) som omtalas 1487. Vid bestämmandet av gränserna för denna täftejord fick en utomstående bonde behålla de marker som han tidigare förvärvat genom köp och byte inom täftens rår. Redan 1374 hade vid fastställandet av gränserna för en konungs täftejord i nuvarande Tavastehus stad en ohuggen ekorrhog inom täftens gränser lämnats utanför täften, synbarligen i tidigare ägares besittning. Också från Orimattila finns det från 1480-talet en uppgift om att en Tenniläbo ägde ett åkerskifte inom en täftejord.⁴⁹ Dessa exempel visar liksom andra exempel att konungens täftejordar blev utskiftade från samfällighetens eller byns utmarker genom en rågång, men de nämnda exemplen visar å andra sidan att dessa avgärdade områden inte nödvändigtvis i sin helhet tillhörde täftejorden.

Uppgifter saknas om proceduren som ledde till uppkomsten av konkreta kungliga täftejordar. Hur jordarna kommit i kronans besittning framgår inte, men det verkar som om det med stöd av det kungliga brevet från 1411 blev möjligt för kronan att bemäktiga sig vissa utmarker och upplåta dem åt nybyggare. Redan från 1300-talet finns uppgifter om att täfte beviljades åt nybyggarna av fogdarna i slottslänen.⁵⁰ En täftejord kunde omfatta även en större areal än den by/det nybygge, som den uppkallades efter. Det ser emellertid ut som att täftejordarna i Tavastland inte bildade stora sammanhängande arealer utan att de enskilda täftejordarna i regel låg spridda mellan samfälligheters och byars samfälliga ägor.⁵¹ Som redan framgått var hemmanen i de byar, där det under medeltiden förekom konungens täftejordar, i 1500-talets jordeböcker av skattenatur. Redan 1316 omtalas i *Egentliga Finland*, i ”Nybygd”, det vill säga i landskapets perifera gränsområden, några nybyggen med namn med efterleden ”-tekt”, vilka hövitsmannen på Åbo slott Lyder van Kyren då avyttrade till en Åboborgare.⁵² Dessa nybyggen i Tarvasjoki socken, numera inkorporerad i Lundo (Lieto) kommun, brukades således av landbor. Om hur van Kyren kommit i

49. FMU 830 (DS 8643); Seppo Suvanto, ’Keskiaika’, *Hauhon, Luopioisten, Tuuloksen historia I* (Hämeenlinna 1985), s. 717–720; Antero Penttilä, *Orimattilan historia I* (Jyväskylä 1987), s. 35, 39.

50. FMU 242 (DS 1318), 919.

51. *Orimattilan historia I*, s. 35.

52. Om Lyder van Kyren, se Eric Anthoni, ’van Kyren’, *Äldre svenska frälsesläkter I:1* (Stockholm 1957), s. 68.

besittning av dessa hemman saknas uppgifter, men 1308 hade hertig Erik pantsatt åt honom gods i Södermanland och Västmanland.⁵³ Å andra sidan har Seppo Suvanto anfört uppfattningen att ett av svenska uppodlare upptaget nybygge som omgavs av den finska bosättningens utmarksbesittningar i Nedre Satakunda tillkommit genom att marken för nybygget förvärvats genom köp, alltså inte genom kungligt tillstånd att anlägga nybyggen; det var i samma region som svenska kolonister anlagt sina nybyggen i Sastmola, Tjock och Lappfjärd med fogdens tillstånd och därefter 1303 fått kungligt skyddsbrev mot de tavaster på vilkas marker nybyggena blivit anlagda.⁵⁴

Till skillnad från de flesta andra forskare har Vilho Niitemaa i Tavastlands landskapshistoria förmodat att vidsträckta sammanhängande obebodda områden i sydöstra Tavastland mot slutet av 1200-talet eller på 1300-talet övertagits av kungen som ”konungs allmänningar och ödesmarker” för att upplåtas åt hugade nybyggare.⁵⁵ Nyttjandet av fångstmarkerna och spridningen av bosättning till dessa regioner ser emellertid ut att ha begynt betydligt tidigare än Niitemaa förmodat. Sålunda förekommer i Nastola socken (numera inkorporerad i Lahtis stad) samt i norra Kymmenedalen gravfält från merovingertid till korstågstim. Detta visar att bosättning från centralbygderna i Tavastland börjat sprida sig till dessa regioner tidigare än man förmodat i äldre forskning.⁵⁶

Av det föregående framgår att den medeltida bebyggelseexpansionen i de finska landskapen till övervägande del ägde rum i enskild regi på samfälligheternas utmarker och i obebodda, avlägsnare trakter som nyttjades som ”erämarker” och som hela medeltiden igenom befann sig i enskild ägo. De hemman som tillkom genom enskilda initiativ inom bondesamfunden var i jordeböckerna från mitten av 1500-talet skattehemman som betalade skatter till kronan. Det ser emellertid ut som om kungamakten under tidig medeltid och även senare har nyttjat sina regalerättsliga anspråk på naturtillgångar och ”*bona vacantia*”

53. Rosén, *Kronoavsöndringar*, s. 158; REA 167 (DS 2060).

54. Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 192–193.

55. Niitemaa, ’Hämeen keskiaika’, s. 364, 376.

56. Anja Sarvas, ’Nastolan esihistoria’, *Nastolan historia* 1 (Jyväskylä 1979), s. 27–46; Timo Miettinen, ’Kymenlaakson esihistoriallinen kehitys’, *Kymenlaakson historia* 1 (Hämeenlinna 2012), s. 65–79; Tuomas Heikkilä, ’Kymenlaakson keskiaika’, *ibid.*, s. 85–92; Timo Miettinen, ’Valkealan esihistoria’, *Valkealan historia* I (Lahti 1990), s. 70–82; Saulo Kepsu, ’Valkealan asuttaminen’, *ibid.*, s. 110–111, 304, 314–315.

i de finska landskapen, när den funnit det lämpligt. Dessa anspråk ser emellertid inte ut att ha gjorts gällande som allmänna krav på landområden, utan de har synbarligen tillgripits endast då det ur kronans synpunkt gällde att få konkreta målsättningar förverkligade. Det har konstaterats att det vore överdrivet att hävda att kronan generellt sett skulle ha styrt bebyggelseutvecklingen. Merparten av de senmedeltida nybyggena torde ha anlagts spontant eller som en oavsiktlig följd av kronans agerande. Den finska bebyggelseexpansionen under medeltiden har huvudsakligen haft nyttjandet av erämarkerna som utgångspunkt och har kommit till stånd på initiativ som utgått från bondgårdarna och inom ramen för släkterna.⁵⁷

Analys av kungabrevets dispositio

Av det föregående har framgått att Magnus Erikssons brev av år 1334 till menigheterna i de finska landskapen innehåller fraser riktade till mottagarna som liknar dem som återfinns i kungens brev 1346 till invånarna i Uppsala ärkestift och andra svenska stift rörande beskattningsförhållandena. Av denna anledning är det skäl att vid analysen av viljeyttringarna i kungabrevets dispositio även beakta innehållet i de kungliga breven av år 1346 till de svenska stiftsmenigheterna.

Enligt den första punkten i kungabrevets dispositio erhöll mottagarna av detta brev fyra års skattefrihet för de ”krokar” som de blev ägare till utöver de ”krokar” som de sedan förut innehade (*de iugis boum dictis vobiscum krokæ que quisquam vestrum vltra ea que nunc habent (!)*). Den allmänt rådande uppfattningen om innebörden av begreppet ”krok”, som på latin kallades både ”*uncus*” och ”*aratum*” (plog), är att denna term ursprungligen såväl i Finland som i Baltikum avsett ett fullsuttet normalhemman (gårdsbruk). Termerna ”*krok*” och ”*iugum boum*” (oxspann, ordagrant ok för ett par dragoxar) med samma betydelse förekommer i själva kungabrevet av år 1334 och termen ”*aratum*” i överskriften från 1400-talet.⁵⁸ Denna term kom att

57. Kaukiainen, 'Suomen asuttaminen', s. 30–31, 50–51. Kungamaktens agerande för att konsolidera sin ställning i de finska landskapen under 1200-talet genom initierandet och främjandet av svensk kolonisation i de finska kusttrakterna samt genom förvärvet av gods på strategiskt viktiga platser, bland annat genom anläggande av kungsgårdar, har lämnats utanför denna granskning.

58. Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*, s. 191–192, 198–199; Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, s. 67–70; Sam Owen Jansson, 'Jordmätt', *KLNM* 7, sp. 680–681;

bli skatteenhet och samtidigt byamål i några av de finska landskapen. Utvecklingen ledde till att det redan under 1300-talet, främst genom hemmansklyvningar, uppstod hemman med "kroketal" som bestod av bråkdelar av en hel krok; sålunda omtalas redan 1378 ett hemman om en halv krok (*eth godz, s[w]a som ær en halffuer kroker*). Att en hel "krok" på 1330-talet utgjort skatteenhet för ett fullsuttet hemman har emellertid ifrågasatts. Kauko Pirinen har genom att analysera betalningsformerna för de kyrkliga skatterna i Tavastland och Satakunda kommit till slutsatsen att det redan på 1330-talet kan ha gått i genomsnitt två hemman på en "krok" samt att "kroken" redan då förutsatts ha haft en normalstorlek i egenskap av ett jordmått (*maayksikkö*).⁵⁹ Seppo Suvanto anser det tvivel underkastat att "kroken" under historisk tid i det svenska riket har haft betydelsen av ett fullsuttet hemman och anser att en "krok" redan 1334 utgjort ett approximativt mått på skattskyldig jordegendom.⁶⁰ Att "kroken" i det aktuella kungabrevet avsett ett hemman (gårdsbruk), oavsett om det kameralt var en hel "krok" eller en bråkdelen av en sådan, framgår emellertid av att med brevet beviljades några års skattefrihet åt förvärvade "krokar", eftersom endast hela hemman, inte delar av hemman, i tidigmodern tid kom i åtnjutande av skattefrihet i form av frihetsår och förmedling.⁶¹ Det bör

Arvo M. Soininen, 'Jordsskatter. Finland', *ibid.*, sp. 690; Aulis Oja 'Krok', *KLNM* 9, sp. 395; Kauko Pirinen, 'Byamål. Finland', *KLNM* 2, sp. 401–402; E. Tarvel, *Der Haken. Die Grundlagen der Landnutzung und der Steuerung in Estland im 13.-19. Jahrhundert* (Tallinn 1983), s. 59–60, 64–66, 81–82, 94, 102.

59. Pirinen, *Kymmenysverotus*, s. 179; *idem*, 'Byamål. Finland', sp. 401.

60. Seppo Suvanto, 'Hämeen keskiaika', *HAik* 1957, s. 244–245 (rec. av *Hämeen historia* I). Som stöd för sin uppfattning anför Suvanto bland annat att i de gamla tavastländska bebyggelsecentra med den tätaste bosättningen, där man skulle vänta sig att hemmansklyvningarna hunnit längst, var det genomsnittliga kroketalet för hemmanen 1539 högre än i de perifera delarna av slottslänet, där nyodlingsaktiviteten fortgick ännu i slutet av medeltiden. Mot detta argument kan emellertid anföras att hemmansklyvningarna och anläggandet av avgärda byar kan ha stagnerat eller ställvis rentav avstannat i de förstnämnda bygderna redan under tidig medeltid, medan hemmansklyvningarna och anläggandet av avgärda byar i landskapets perifera, sent uppodlade regioner, på grund av större utrymme för nyetableringar, varit betydligt mer frekventa under senmedeltiden än i de gamla bosättningscentra, med den påföljd att de sent anlagda hemmanen i dessa regioner vid slutet av medeltiden blivit mera splittrade än i de centrala bygderna.

61. I fråga om skatteenheten och byamålet "krok" ledde utvecklingen redan under 1300-talet, främst genom hemmansklyvningar, till att hemman fick kroketal som bestod av bråkdelar av en hel krok; sålunda omtalas redan 1378 ett hemman om en halv krok (*eth godz, s[w]a som ær en halffuer kroker*). I början av nya tiden var mindre bråkdelar, rentav 1/12, vanliga. *REA* 239 (*DS* 9757); Pirinen, 'Byamål. Finland', s. 401–402.

emellertid även observeras att skatteenheten och byamålet ”krok” under 1300-talet var en skatteenhet och ett byamål endast inom den gamla finskspråkiga bebyggelsen i Egentliga Finland, samt i Tavastland och Satakunda, däremot inte på Åland och i Nyland och inte heller i de av svenskar koloniserade områdena i Egentliga Finland och Satakunda.⁶² Denna omständighet talar för att ”krok”/”*iugum boum*” i kungabrevet av år 1334 har använts som övergripande term för ett fullsutet bondehemman, oberoende av vilka beteckningarna för ”normalhemman” var i de olika landskapen.

För förståelsen av den första punkten i kungabrevet är verbet *superlucrari* av central betydelse, eftersom man med detta verb karakteriserade det åtkomstsätt med vilket jordägarna kom att besitta de krokar som fick skattefrihet. Verbet *superlucrari* ser ut att ha använts mycket sparsamt i det svenska riket under medeltiden. Sålunda är kungabrevet av år 1334 det enda diplom i det svenska diplomaterialet där verbet *superlucrari* förekommer.⁶³ Den enda betydelsen av detta verb är ”att vinna ytterligare, att förvärva ytterligare”, alltså inte ”att uppodla”.⁶⁴ Den betydelse som detta verb har står i samklang med att skattefri-

-
62. Till exempel Voionmaa, *Suomalaisia keskiajan tutkimuksia*, s. 147, 154–156, 200–201; Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, s. 67–71; Eljas Orrman, ’Medeltida skatteenheter i södra Finlands svensksbygder’, *HTF* 1979, s. 217–233.
63. Sökning i SDHK huvudkartotek med söktermen *superlucr** gav som sökresultat endast 1334 års kungabrev.
64. K. E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch* 2 (10. Aufl., Basel 1959), sp. 2943 (darüber gewinnen); Albert Sleumer, *Kirchenlateinisches Wörterbuch* (Limburg a. d. Lahn 1926), s. 757 (dazu gewinnen); Albert Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens* (Strasbourg 1954), s. 797 (gagner en plus); *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, Fascicule XVI (Oxford s.a.), s. 3312 (to gain in addition); Francesco della Corte, *Dizionario illustrato della lingua latina* (Firenze 1972), s. 1534 (guadagnare in più). Verbet *superlucrari* saknas i flera lexika och glossarier till medeltidslatinet såsom i Albert Blaise, *Lexicon latinitatis medii aevii* (Tvrnholti 1975), s. 890, samt i M. Hammarström, *Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder jämte språklig inledning*, Suomen historiallinen seura. Käsikirjoja 1 (Helsingfors 1925), s. 238, och Eva Odelman, *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige - Glossarium mediae latinitatis Sueciae* 2, fasc. 6 (Stockholm 2002), s. 494. Verbet *superlucrari* förekommer däremot med avvikande betydelse i Reino Hakamies, *Glossarium latinitatis medii aevii Finlandiae*, Suomalaisen tiedeakatemia julkaisemia Pohjoismaiden historiaa valaisevia asiakirjoja 10 (Helsinki 1958), s. 172 (voittaa lisäksi, raivata lisäksi; förtjäna utöver, röja upp utöver; gagnen en plus, défricher, essarter en plus, med hänvisning till REA nr 74). En av betydelserna för verbet *lucrari* är däremot ”röja”, ”uppodla”. Till exempel J. F. Niermeyer & C. van de Kieft, *Mediae latinitatis lexicon minus* 1 (Leiden – Darmstadt 2002), s. 811–812 (mettre en culture, to reclaim land, urbar machen); *Dictionary of Medieval Latin from British Sources* 1 (Oxford 1975–1997), s. 1652 (to cultivate, to render fertile, make profitable);

heten gällde ”krokar” som förvärvats utöver dem som mottagarna av brevet redan ägde.

Det var först på 1400-talet som kronan och högfrälset genom riks-giltig stadgelagstiftning, som kompletterade Magnus Erikssons och sedan Kristoffers landslagar, kunde genomdriva begränsningar i böndernas rätt att fritt förvärva och äga skattejord. Arrangemangen rörande jordägo- och jordbesittningsförhållandena mellan bönder samt mellan frälsemän och bönder kunde under förra hälften av 1300-talet vara mycket komplicerade. Det var inte ovanligt att bönder förutom det hemman som de själva brukade kunde ha landbor på andra hemman, och det har ansetts att skattebönder kunde rentav ha brytar på sina gårdar. Det var inte heller ovanligt att skattebönder som ägde ett fullsuttet hemman samtidigt i egenskap av landbor brukade frälsemäns eller kyrkliga institutioners hemman; även de kunde själva ha en landbo på sitt skattehemman. Det förekom också att skattebönders skattejord låg utspridd i många byar.⁶⁵

I ljuset av det föregående fanns det under förra hälften av 1300-talet inga i lagstiftningen förekommande begränsningar i skatteböndernas möjligheter att förvärva skattejord; de enda undantagen i lagstiftningen utgjordes av stadgandena om börsrätt som innebar begränsningar i transaktioner rörande arvejord. Däremot kunde bönderna komma i besittning av frälsejord endast genom arv och gick miste om frälsefriheten om de inte hade möjlighet att åta sig frälserustjänst.

De ovan beskrivna jordbesittningsförhållandena i Sverige får anses ha existerat även i de landskap till vilkas invånare kungabrevet av år 1334 var riktat. Kungabrevet innehåller inte någon specifikation som skulle ha begränsat åtkomstsättet till de hemman, som enligt första punkten i handlingens dispositio skulle komma i åtnjutande av skattefriheten. Därför kan man anse att skattefriheten för förvärvade skattehemmanen var generell och inte enbart avsåg nyupptagna hemman; hemman av detta slag har självfallet kunnat komma i åtnjutande av den utlovade skattefriheten.

Kungabrevet av år 1334 uppvisar, såsom redan tidigare framgått, likheter med Magnus Erikssons tre brev av år 1346 till invånarna i de svenska stift. De sistnämnda breven innehåller bland annat sex års

65. Lindkvist, *Landborna i Norden*, s. 47, 60, 74, 97, 104, 125–126, särskilt noten 229; Bjarne Larsson, *Stadgelagstiftning*, s. 131–138, 147–149, 182–193.

skattefrihet åt dem som på grund av de i brevet uppräknade bördorna och pålagorna eller av fattigdom övergett sina hemman men som beslutat att uppodla dem och åter slå sig ned på dem. I breven av år 1334 och 1346 vänder sig kungen direkt till brevmottagarna uttryckande medlidande med vad de fått utstå. Mot bakgrund av dessa formuleringar bör man uppfatta de åt invånarna i de finska landskapen 1334 och åt invånarna i de svenska stiftet 1346 medgivna skattefriheterna som eftergifter eller ynnestbevis. Det sistnämnda motivet ligger nära till hands då det är fråga om skattefriheten för invånarna i de finska landskapen, eftersom skattefriheten enligt brevets ordalydelse uttryckligen skulle gälla sådana hemman (krokar) som kunde förvärfvas av personer som redan kunde vara ägare till flera hemman.⁶⁶ Ett sådant medgivande av kungen bör framför allt ha gynnat de översta skikten av de jordägare som inte tillhörde frälset. Detta gav möjlighet att på de nyförvärvade hemmanen hålla landbor. Existensen av bondelandbor beaktades i de svenska landskapslagarna, och i Sverige har sådana landbor förekommit allmänt ännu under förra hälften av 1400-talet.⁶⁷

Med den andra punkten i kungabrevets dispositio beviljades de, som var villiga att prestera skatterna till kronan, rätten att uppodla arealer (spacia) i nedbrända men beboeliga skogsområden i brevmottagarnas grannskap. En förutsättning var att de lagliga ägarna (*legittimi [...] possessores*) inte ville eller förmådde uppodla dessa marker. Det förutsattes dessutom att de hugade uppodlarna av fogden Erengisle Andersson eller av hans ombud skaffade sig specialtillstånd för intagan. De markområden som på detta sätt förvärvats skulle med beständig, det vill säga ärftlig rätt (*hoc sibi suisque heredibus perpetuo cedat iure*) tillfalla dem som höll markerna odlade och bebodda samt deras arvingar. Således definieras i brevet de förutvarande lagliga ägarnas och de nya ägarnas rättsliga ställning i relation till förändringen i ägarförhållandet. I detta avseende liknar kungabrevet av år 1334 Magnus Erikssons skrivelser från år 1346 till invånarna i de svenska stiftet, där villkoren för de lagliga ägarnas möjligheter att återfå sina övergivna hemman och komma i åtnjutande av skattefrihet i sex års tid entydigt definieras, se nedan.

66. Enligt brevets formulering kunde en person som redan hade flera krokar förvärva ytterligare ett antal krokar och få den fyraåriga skattefriheten för dem (*de iugis boum dictis vobiscum krokae quae quisquam vestrum vltra ea quae nunc habent(!)*).

67. Jerker Rosén, 'Bondelandbo', *KLNM* 2, sp. 191; Lindkvist, *Landborna i Norden*, s. 97, 104, 125–126, särskilt noten 229.

De marker som på beskrivet sätt kunde fräntas de legitima ägarna sades vara förstörda av eldsvåda och, fastän lämpliga för bosättning, ligga fullständigt öde (*omnino desertas jacere*). Formuleringarna i kungabrevet kan tolkas så att de överlättna arealerna tidigare varit uppodlade genom svedjebbruk, vilket antyds av uppgiften om eldsvådor i sammanhanget. Det har knappast varit fråga om frälsejord utan om skattejord, och då kan man ställa sig frågan om kronan inte tidigare uppburit skatter av de legitima ägarna. Eftersom de arealer som skulle bli fräntagna ägarna betecknas som fullständigt öde, vilket får anses betyda att de inte längre var bebodda och brukade, har de ursprungliga ägarna inte varit i stånd att prestera kronoskatter, vilket har resulterat i att de blev skattevrak.⁶⁸ Detta leder till frågan om de jordöverlåtelser varom föreskrevs i andra punkten av kungabrevets dispositio gällde hemman som hade skatterester vilka jordägarna inte var i stånd att betala.

Om de grundskatter, det vill säga de stående skatter på jord, som hade sitt ursprung i ledungsskyldigheterna stadgas i de olika svenska landskapslagarna, medan landslagarna liksom även stadgelagstiftningen helt och hållet tiger om dessa skatter.⁶⁹ Detta är förståeligt, eftersom de stående skatterna hela medeltiden igenom uppbars enligt varierande principer i de olika landskapen och skatterna även kunde skilja sig från varandra i olika regioner inom samma landskap. I Magnus Erikssons landslag stadgas däremot i konungaeden om de situationer då kungen var berättigad att utta extraordinarie skatter och hur dessa skatter skulle beviljas.⁷⁰ I landslagen saknas emellertid stadganden om hur skatterester även rörande extraordinarie skatter skulle inkrävas och utmätas, medan sådana stadganden ingår i landskapslagarna i anslutning till uppbörderna av ledungsskatterna.

Av de bönder som inte förmådde utgöra ledungsskatter inom utsatt tid skulle det som saknades indrivnas. Om förfaringssättet vid indrivningen fanns stadganden i landskapslagarna. Därvid tillämpades

68. Det ser ut att termen "skattevrak" inte förekommit under medeltiden utan kommit i bruk först senare.

69. Om medeltida stadganden om skatter i lagstiftningen, se sammanfattande Eva Österberg, 'Skatter. Sverige', *KLNM* 15, sp. 417–423; Birger Lundberg, 'Jordsskatter. Sverige', *KLNM* 7, sp. 685–689.

70. Magnus Erikssons landslag, Konungabalken V § 6. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, Rättshistoriskt bibliotek 6 (Stockholm 1962), s. 4.

nam/nåm-förfarandet, en ursprungligen för indrivning av privata skulder använd exekutionsform, som höll på att försvinna vid sekelskiftet 1300, utom i fråga om utskylderna till konungen/kronan. Indrivningen av dessa skatter ser ut att ha ägt rum omedelbart efter att försummelsen i inbetalningen ägt rum,⁷¹ vilket var förståeligt då stadgandena tillkommit då utrustandet av ledungsflottan för krigståg ännu var aktuell.

I de nordliga skogsområdena, som var belägna utanför byamännens skogar och som i lagen kallades för allmänningar, existerade enligt Hälsingelagen en fri intäktsrätt så att var och en kunde ta i besittning mark för uppodling. Rätten till nybygget förlorades om det övergavs i tre års tid.⁷² I forskningen har man vid behandlingen av Hälsingelagens stadgande rörande förlusten av intagan inte tagit upp frågan om uppkomsten av eventuella skatterester och följderna därav. I alla fall ser det ut som om kronan redan före 1320-talet uppburit skatter av nyodlarna i de nordliga regionerna, synbarligen ända upp till Ule älv och Ule träsk. Det här bygger på ett diplom från 1328 enligt vilket de som av konungens ombudsman mottagit nybyggesintagor skulle vara befriade från kronoskatter under konungens minderårighet. Åke Holmbäck har framhållit att fri intäktsrätt rådde i dessa nordliga områden men att endast de som inhämtade tillstånd för odling av konungens fogde blev delaktiga av den skattefrihet som utlovades; övriga nyodlare i dessa regioner skulle således ha fortsatt att vara skattskyldiga till kronan.⁷³ För Sveriges vidkommande har det framhållits att äganderätten till jord under tidig medeltid hade knutits till det aktiva brukandet av egendomen. Att hålla egendomen i bruk var därför under senmedeltiden ett sätt för jordägaren att förvissa sig om fortsatt äganderätt.⁷⁴ Tre års skatterester kom senast från och med 1500-talet att utgöra allmän grund för att skattehemman som skattevrak förvandlades till kronohemman.

71. Carl Göran Andrae, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*, Studia historica upsaliensia 4 (Uppsala 1960), s. 129–130; Gerhard Hafström, 'Nam', *KLNM* 12, sp. 203–205.

72. Hälsingelagen, Byalagsbalken XVI § 1, Holmbäck & Wessén, *Södermannalagen och Hälsingelagen*, Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar 3 (Stockholm 1940), s. 377; Hafström, 'Häradsallmänning', sp. 250.

73. DS 2676; Åke Holmbäck, *Studier över de svenska allmänningarnas historia* I (Uppsala 1920), s. 32–33.

74. Myrdal, *Jordbruket under feodalismen*, s. 130.

Enligt yngre Västgötalagen var de som var bosatta på allmänningjord bönder och inte landbor och de hade ärftlig och förtytterlig besittningsrätt till de lägenheter som de odlade, även om besittningsrätten till allmänningjord hade karaktären av lösöre. Också i Magnus Erikssons landslag fastställdes allmänningbondens ärftliga besittningsrätt, såvida den årliga betalningsskyldigheten fullgjordes. Om betalningsskyldigheten däremot inte fullgjordes, kom enligt landslagen två olika förfaringssätt till användning. Om allmänningbonden utan egen förskyllan, till exempel på grund av fattigdom, inte kunde fullfölja den årliga betalningsskyldigheten, kunde han få en betalningsfrist på ett år, men om han då inte kunde prestera betalningen miste han besittningsrätten. Vid uppenbar tredska kom ett annat förfaringssätt till användning, där man tillgrep utmätning. Vid det första årets slut hade utmätningssmannen att utmäta skulden och ytterligare samma belopp som böter. Om allmänningbonden även därpå följande år av tredska underlät att betala avgifterna, upprepades förfarandet, och om betalningen uteblev vid slutet av det tredje året förlorade han besittningsrätten.⁷⁵

Landslagen gjorde således skillnad mellan om allmänningbonden gick miste om den ärftliga besittningsrätten till allmänningjord på grund av sin oförmåga att betala avgifterna eller på grund av sin tredska att prestera avgifterna. I kungabrevet av år 1334 görs samma skillnad mellan de förra lagliga ägare, som inte var villiga att uppodla sina öde arealer som skulle överlåtas åt utomstående, och de forna ägare, som inte förmådde uppodla sina arealer (*dummodo ea legittimi excolere noluerint uel nequierint possessores*). Att det i kungabrevet görs en klar skillnad mellan de olika sätten att mista äganderätten till de ödelagda arealerna i de finska landskapen är anmärkningsvärt, eftersom verben ”*inte vilja*” och ”*inte kunna/förmå*” ser ut att vara sällsynta i latinskspråkiga svenska diplom från medeltiden.⁷⁶ Detta liksom den samtidiga hänvisningen till de lagliga ägarna, gör det sannolikt att här, liksom för de svenska allmänningjordarnas vidkommande, var fråga om något slag av tidigare ekonomisk försummelse, som ägarna inte ville

75. Magnus Erikssons landslag, Byggningsbalken XXIV § 4 och 5. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, s. 114; Almquist, *Om ärftlig besittningsrätt till jord*, s. 77–83.

76. Sökning i SDHK och DF med sökfraser innehållande olika böjningsformer av båda verben *nolle* och *nequire* ger endast några träffar. Endast i ett svenskt testamente från år 1303 förekommer formerna *nequierint* (!) och *noluerint*. DS 1378.

eller kunde gottgöra. Sannolikast har det handlat om försummelse i att prestera skatter till kronan till följd av att jordegendomarna övergivits.

Det har framhållits att gårdar som blivit upptagna ur ödesmål i Sverige har betecknats som nyodlade, alltså närmast som återupplodlade. Detta har bland annat gällt ett stort antal av Uppsala domkyrkas landbogods 1376.⁷⁷ Exempel på detta finner man även i Finland. Aulis Oja har visat att ett antal enstaka hemman i Egentliga Finland, som betalade kyrkliga skatter enligt finsk matskotts rätt, 1557 betecknades som ”wpprödiade aff ödhis marck” och på 1400-talet blivit uppodlade. Ett par av dessa hemman hade emellertid bevisligen varit bebodda på 1300-talet. Enligt rådande uppfattning tillhörde byar som betalade matskott enligt finsk rätt den bebyggelse som går tillbaka senast till början av 1300-talet. Oja drar slutsatsen att det i fråga om hemman, som tillhörde finsk matskotts rätt men som anges vara senmedeltida nyodlingar, till stor del var fråga om nyupptagna ödesmål.⁷⁸ Eric Anthoni har fäst uppmärksamhet vid att biskop Magnus Tavast under förra hälften av 1400-talet anlagt landbohemman kring Kjulo biskopsgård i byar som tillhörde finsk matskotts rätt, alltså tillkommit senast i början av 1300-talet. Även dessa till synes motsägelsefulla uppgifter förklaras, tvärt emot vad Anthoni hävdade, enklast med att åtminstone en del av biskopens landbohemman som i handlingarna framträder som nyanlagda, i själva verket var nyupptagna ödesmål.⁷⁹ Också några av Åbobiskopens landbohemman som enligt handlingar från 1360- och 1370-talet, alltså någon tid efter digerdöden, betecknas som nyupptagna, ser ut att vara hemman som blivit återupptagna ur ödesmål.⁸⁰

77. Myrdal, *Jordbruket under feodalismen*, s. 120.

78. Oja, 'Keskiajan ja 1500-luvun Maaria', s. 39–40.

79. Eric Anthoni, 'Biskopsgodsen i Finland', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 24 (Helsingfors 1949), s. 99–102; Eric Anthoni, 'Bosättning och territoriell indelning i Egentliga Finland', *HTF* 1956, s. 34–36 (rec. av Ojas avhandling *Keskiaikaisen "Etelä-Suomen" asutus ja aluejaot*); Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 159–170. Anthonis tolkning av situationen i Kjuloområdet var att byar tillkomna ännu under 1400-talet kunde bli hänfödda till den bebyggelse som betalade matskott enligt finsk rätt. Biskop Magnus Tavast har under förra hälften av 1400-talet köpt upp ett flertal hemman som i handlingarna betecknas som ödehemman. Eljas Orrman, 'De senmedeltida ödesmålen i sydvästra Finland', *HTF* 1971, s. 109–110.

80. På 1360-talet anlade biskop Hemming nya landbohemman i Kumo socken omkring Kumo biskopsgård. Sälunda tillkom ett Penttilä benämnt landbohemman med vars brukare biskopen ingick landboavtal 1365 som förnyades 1368 och 1372; hemmanet som var beläget på ängsmarker i byn Forsby, karakteriseras som ett nyss uppkommet

I fråga om de ödelagda marker i de finska landskapen som med stöd av kungabrevet av år 1334 kunde överlätas åt villiga brukare med ärfblig besittningsrätt är det i ljuset av det förgående sannolikt att det i de flesta fallen varit fråga om skattevrak.⁸¹ Denna uppfattning stöds av en jämförelse mellan kungabrevet av år 1334 och de kungliga breven 1346 till de svenska stiftsinvånarna. Trots att formuleringarna rörande de (tidigare) ägarnas rättigheter är formulerade på olika sätt, är de ändå till innebörden likartade. Enligt de svenska kungabreven av år 1346 var de (tidigare) lagliga ägare som övergivit sina hemman berättigade att återfå dem inom angivna tidsfrister, om de återupptog de övergivna hemmanen. Formuleringen i kungabrevet av år 1334 till de finska landskapsmenigheterna innebar att de lagliga ägare som övergivit sina hemman var, även om det inte sägs direkt, berättigade att återfå sina hemman om de upptog dem på nytt, och att nya odlare fick ta över hemmanen först sedan det framgått att de lagliga ägarna inte ville eller förmådde ånyo uppta sina övergivna hemman.

Enligt Janken Myrdal praktiserades konfiskering av skattejord till följd av skatterestantier första gången i Sverige under den tyska tiden under senare hälften av 1300-talet. Detta förfarande avskaffades sedan under de följande regimerna för att åter dyka upp mot slutet av medeltiden.⁸²

Både de tre kungabreven av år 1346 till de svenska stiftsinvånarna och kungabrevet av år 1334 till de finska landskapsmenigheterna innebar emellertid i praktiken att hemmanen konfiskerades av kronan, om

nybygge (*de noualibus*). Öykkäri där ett landbohemman anlades uppfattas av Seppo Suvanto och Tapio Salminen som en eventuellt tidigare bebodd bosättning. Dessutom gör senare uppgifter gällande att ett av biskopens nya landbohemman, sannolikt Pirilä, anlagts 1354 på öde jord. Dessa som nyanlagda karakteriserade hemman tillhörde den finska matskottsriktens område och de har således sannolikt tidigare varit bebodda men blivit öde och, efter att ha kommit i biskopens ägo, ånyo uppodlade. *FMU* 735 (*DS* 7179), 769 (*DS* 7796), 810 (*DS* X 165); Suvanto, *Satakunnan historia* III, s. 42–44, 172–173, 176; Tapio Salminen, *Joki ja sen väki. Kokemäen ja Harjavallan historia jääkaudesta 1860-luvulle*, Kokemäen ja Harjavallan historia I:1 (Jyväskylä 2007), s. 315, 319.

81. Det hemman som Åbokaniken Elaus 1337 fick i enlighet med 1334 års kungabrev be-tecknas i donationsbrevet som skog som skulle upptas och uppodlas (*de nouo occupandam et colendam*), och i brevet hänvisas även allmänt till innehavare av nyupptagna skogar. Med beaktande av att termen ”nyodling” även användes under medeltiden för nyupptagna ödesmål utesluter donationsbrevet av 1337 inte att den andra punkten i kungabrevets dispositio avsett, om inte uteslutande så i alla fall till stor del, övergivna hemman som blivit skattevrak.

82. Myrdal, *Jordbruket under feodalismen*, s. 331.

de tidigare ägarna inte återupptog sina övergivna hemman och åter började betala skatter till kronan, för Sveriges vidkommande efter några frihetsår.

I den tredje punkten i kungabrevets dispositio stadgas att då sådana personer, som var skattepliktiga till kronan, framdeles sålde sina gods, det vill säga skattegods, till sådana som åtnjöt skattefrihet för sina jordegendomar, det vill säga frälsemän och sannolikt även kyrkliga institutioner, skulle de sålda godsens förbli skattskyldiga till kronan. Denna bestämmelse överensstämde med principen att pålagorna medföljer egendomen.

Förbudet i kungabrevet av år 1334 att såld skattejord inte fick byta jordnatur är inte det enda i sitt slag. Ett förbud liknande det som ingick i 1334 år kungabrev till de finska landskapen utfärdades 1335 för borgarna i Uppsala. I Skänningestadgan av år 1335 förbjöds att med svek tillskansa sig konungens ingäld och i Uppsalastadgan av år 1344 förbjöds skenköp eller skenbyte mellan skattebönder och frälset tillhörande personer med syftet att undandra staten skatteintäkter.⁸³

Donationsbrevet av år 1337 rörande Sääksy nybygge i Rusko samt hemmanets senare öden

De som i enlighet med den andra punkten i kungabrevet för odling upp tog arealer som övergivits skulle på begäran erhålla speciellt tillstånd (*licencia specialis*) av konungens fogde och därmed få ärftlig äganderätt till intagan. Ett sådant tillstånd, som har liknat ett fastebrev, bör ha getts skriftligen. Endast en enda handling av detta slag har emellertid bevarats och detta har skett under särskilt gynnsamma omständigheter. Hövitsmannen över Finland Erengisle Andersson donerade å kungens vägnar till Åbokaniken Elaus (Elof) Sääksy skog i Rusko socken för att uppodlas mot erläggande av en fastställd årlig (stående) skatt (*sub tributo*). Nybygget hade utbrutits från omgivningen genom rågång. Kaniken fick samtidigt i likhet med andra nyodlare i skogarna fyra års frihet från (stående) skatter samt extraordinarie skatter (*a tributo et omni solucione extraordinaria*). Sääksy nybygge skulle enligt brevets lydelse liksom övriga nyupptagna skogar läggas under svensk rätt i fråga om skatteuppbörden.⁸⁴

83. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans*, s. 142; Bjarne Larsson, *Stadgelagstiftning*, s. 185.

84. REA 89 (DS 3309).

Vid förvärvet av Sääksy blev kaniken Elaus delaktig av de båda typerna av förmåner som 1334 års kungabrev medgav invånarna i Finland. Han kom i åtnjutande av de skattefriheter i fyra års tid, som beviljades i första punkten av kungabrevet, samt av den ärftliga äganderätten, som medgavs dem som åtog sig att uppodla lägenheter som övergivits av de tidigare ägarna; Sääksy hemman ser emellertid ut att ha varit ett verkligt, i skog upptaget nybygge. Den sista punkten i kungabrevet föreskrev att skattejord som övergick till frälse, i enlighet med principen *res transit cum suo onere*, inte skulle befrias från skatterna till kronan. Detta har emellertid inte förhindrat att Sääksy hemman kom att undandras från skyldigheten att betala kronoskatter.

Kaniken Elaus utsågs 1340 till den första innehavaren av domprostämbetet vid Åbo domkapitel. I samband med erhållandet av detta ämbete donerade han till Åbo domkyrkas fabrica med varaktig äganderätt sin i skog nyupptagna egendom Sääksy, som han erhållit som kunglig donation. Det här framgår av en handling utfärdad av biskop Hemming. Sääksy hemman kom sålunda i åtnjutande av kyrklig frälsfrihet. Domprosten ser ut att ha saknat andra jordagods i Finland och det kan tänkas att förvärvet av Sääksy nybygge samt donerandet av det till domkyrkan ingick som ett led i inrättandet av domprostämbetet.⁸⁵

Sääksy landbohemman låg vid mitten av 1400-talet öde. Under Petrus Henrici tid som domkyrkans syssloman (1453–1455) och senare år 1460 hade detta ödehemman blivit föremål för åverkan av en bonde i en grannby. Sistnämnda år företogs även en ny rågång med uppgifter om alla råmärken. Ödehemmanet förblev i domkyrkans ägo och lades senare som utjord under ett av fabricans hemman.⁸⁶

Slutsatser

Genom en analys av formuleringarna i 1334 års kungabrev kan man försöka klarlägga dess tillkomstomständigheter, varvid man emellertid bör beakta att formuleringarna i de medeltida handlingarna i hög grad baserade sig på förlagor. I kungabrevet av år 1334 tilldrar sig formuleringar som ostentativt vänder sig till mottagarna av handlingen,

85. REA 101 (DS 3509), 102 (DS 3514). Om domprosten Elaus, se Ari-Pekka Palola & Jukka Paarma, 'Elavus Gregorii', *Suomen kansallisbiografia* 2 (Hämeenlinna 2003), s. 529.

86. REA 509; Oja, 'Keskiajan ja 1500-luvun Maaria', s. 41; Ari-Pekka Palola, *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika. Turun piispat 1412–1460*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 178 (Saarijärvi 1997), s. 447.

”er” (vos) uppmärksamhet. Dessa formuleringar är inte lika talrika som i Magnus Erikssons brev till invånarna i de svenska stiftet av år 1346 med urskuldande om de tidigare uppburna extraordinarie gärderna samt med beviljandet av sex års skattefrihet för dem som åter upptog sina övergivna hemman. Dessa formuleringar ger anledning att förmoda att hänvändelser och klagomål till kungen med anledning av tunga bördor låg bakom tillkomsten av handlingarna från åren 1334 och 1346. I 1334 års kungabrev möter man dessutom en formulering enligt vilken kungen fått kännedom om vissa omständigheter i de finska landskapen, vilket uttrycks med formuleringen ”*didicimus*” (vi har erfårit). Denna formulering förekommer i flera handlingar i det svenska diplomaterialet av vilka ett tiotal utfärdats av Magnus Eriksson.⁸⁷ Med de flesta av diplomerna som innehåller uttrycket ”*didicimus*” har utfärdaren beviljat mottagarna, ofta kyrkliga institutioner, olika slag av förmåner efter att de som mottog förmånerna vänt sig till utfärdaren med skriftliga eller muntliga redogörelser för omständigheterna bakom böneskrifterna och petitionerna. Även om detta uttryck förekommer i 1334 års kungabrev i dess dispositio, inte i dess narratio, såsom fallet är i fråga om flera av breven med denna formulering, får förekomsten av detta uttryck ändå anses tala för att kungabrevet initierats av inflytelserika kretsar i de finska landskapen. De två första punkterna i brevet bör uppfattas som förmåner för de kretsar som legat bakom brevet. Däremot kan den tredje punkten i kungabrevet, trots att det är fråga om ett allmänt förbud mot att överföra skattegods under frälse, även uppfattas som en försiktighetsåtgärd från utfärdarens sida för att förhindra att de hemman som behandlas i de två första punkterna skulle övergå till frälse.

Analysen av kungabrevet av år 1334 till de finska landskapsmenigheterna ger vid handen att brevet med största sannolikhet inte tillkommit på initiativ av kungen och statsmakten utan som en följd av klagomål från Finland till konungen. Kungabrevet kan inte betecknas som ett vittnesbörd om ett storstiltat kungligt kolonisationsprogram, såsom Jalmary Jaakkola gjort gällande, och inte heller som en

87. En sökning på formuleringen ”*didicimus*” (perf. indikat., 1 person pluralis av *discere*) ger som resultat 32 diplom i svenska Riksarkivets databas SDHK av vilka flera är påvebrev. Åtta av dessa handlingar är utfärdade av Magnus Eriksson, några under hans omyndighetstid.

nyodlingsstadga med vilken även Hälsingelagen skulle ha blivit påförd det svenska skattland som bestod av de finska landskapen, såsom Gunilla Tegengren hävdar. Det primära syftet med kungabrevet ser ut att ha varit att bevilja brevmottagarna förmåner genom att ge dem några års skattefrihet för hemman som förvärvades av personer som redan ägde ett eller flera hemman samt att bereda möjlighet att uppta ödelagda, det vill säga övergivna, marker, synbarligen åtminstone till stor del skattevrak, med ärftlig äganderätt. Det bevarade donationsbrevet av år 1337 rörande Sääksy nybygge i Rusko visar att det inte endast var faktiska nybyggare som blev delaktiga av den ärftliga äganderätten, som baserade sig på andra punkten i kungabrevets dispositio. Hemman som denna punkt avsåg kunde även förvärfvas för att nyttjas som landbohemman av personer som fick sin utkomst från andra källor; detta framgår av att Åbokaniken Elaus, några år senare domprost, av Åbofogden kunde erhålla ett donationsbrev som baserade sig på 1334 års kungabrev. Donationsbrevet visar även att hemman som förvärvades enligt den andra punkten i kungabrevets dispositio dessutom kom eller kunde komma i åtnjutande av den fyraåriga skattefriheten som beviljades enligt första punkten i kungabrevets dispositio. Formuleringarna i kungabrevet liksom även donationsbrevet rörande Sääksy nybygge visar att brevet helt tydligt också gynnade resursstarka kretsar i samhället. Till dessa räknas sådana som redan tidigare ägde jordegendom, såsom välsituerade bönder,⁸⁸ eller sådana som hade andra

88. Det verkar som om den oprivilegierade allmogen på landsbygden i de västliga och sydliga landskapen i Finland under medeltiden varit i högre grad stratifierad än man tidigare föreställt sig. Detta antyds av nyare arkeologiska undersökningar på några medeltida byatomter i södra Finland som tidigt blivit övergivna. Det har visat sig att det i bondbyar redan från och med 1300-talet förekommit fragment av lyxvaror, av vilka bömiska dryckesglas tilldragit sig särskild uppmärksamhet; på den finska landsbygden har man använt importerat lergods vid sidan av inhemsk produktion. Detta ser ut att antyda att det inom allmogen på 1300-talet funnits ett övre anmärkningsvärt resursstarkt skikt. Antagligen har det varit bondeseglation i kusttrakterna samt landsköp och kombinationen av dessa aktiviteter liksom bland annat pälsverksanskaffning i Satakunda och Tavastland för den internationella marknaden som gett upphov till betydande förmögenhetsskillnader i det högmedeltida agrara samhället och möjliggjort förvärv av flera hemman på en hand. Kaukainen, 'Suomen asuttaminen', s. 54–62; Georg Haggren, Petri Halinen, Mika Lavento, Sami Raninen & Anna Wessman, *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle* (Viljandi 2016), s. 495, 530, 533, 535; Elina Terävä, 'Finds from Mankby – Everyday life and work in the village with a hint of luxury', *Mankby. A deserted village on the coast of Southern Finland* (Mustasaari 2016), s. 155, 162; Georg Haggren & Elina Terävä, 'Lasipikareita keskiaikaiselta kyläntontilta',

inkomstkällor, till exempel borgare. Merparten av dem som blev delaktiga av de förmåner som kungabrevet medgav kan emellertid antas ha tillhört det ordinära allmogeskiktet.

Kungabrevet av år 1334 har helt tydligt i enlighet med den svenska statsmaktens målsättningar under Magnus Erikssons regeringstid varit ägnat att öka antalet av sådana hemman i de sydliga landskapen i Finland som var i stånd att utgöra kronoskatterna. Det här visar den andra punkten i handlingens dispositio. Det verkar emellertid som om man främst haft i åtanke återupptagande av hemman som blivit övergivna av sina tidigare brukare och därvid pådragit sig skatterester.

Den tredje punkten i kungabrevet av år 1334 ser ut att innehålla det första till våra dagar bevarade kungliga påbudet i det svenska riket som stipulerade att skattegoods förvärvade av frälsemän även framdeles skulle förbli skattskyldiga till kronan. Enligt Erik Lönnroth innebar 1334 års kungabrev i detta avseende tillsammans med ett kungligt brev från år 1335 till borgarna i Uppsala med ett liknande förbud en ytterst viktig förändring i det svenska ståndssamhällets rättsordning genom att skattefrälset bands till jorden i stället för de personliga prestationerna. Det ser emellertid ut som om detta förbud inte i någon högre grad kunde upprätthållas. Sålunda kom det ovan behandlade Sääksy nybygge att ingå i Åbo domkyrkas fabrica 1340 och att redan då med stor sannolikhet bli delaktigt av det kyrkliga frälsets skattefriheter för att sedan, i likhet med övrig skattejord som kommit i kyrkliga institutioners ägo, befrias från det beslagtagande som 1351 drabbade sådan skattejord som förvärvats av det världsliga frälset.⁸⁹

Analysen av kungabrevet av år 1334 ger en antydning om att jordägo- och jordbesittningsförhållandena i Finland liksom samhällsförhållandena har varit mera komplicerade än vad som framkommit i tidigare forskning och uppvisar likadana drag som förekom i de svenska landskapen. Hur stor inverkan kungabrevet av år 1334 haft på bebyggelseutvecklingen i de finländska landskap som berördes av de kungliga viljeytringarna i handlingen förblir emellertid höljt i dunkel.

SKAS 1–2/2012, s. 49; Elisabeth Holmqvist-Saukkonen, Andreas Koivisto & Riikka Väisänen, 'Keskiajan suomalainen käyttökeraamiikka tuontitavaraa vai paikallista valmistusta?', *HAik* 4:2013, s. 454; Gunvor Kerkkonen, Armas Luukko & Veikko Mattila, 'Bondeseglation', *KLNM* 2, sp. 104–107; Hugo Yrwing, 'Landsköp', *KLNM* 10, sp. 282–287; Gunvor Kerkkonen, 'Revalshandel', *KLNM* 14, sp. 143–146.

89. Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans*, s. 141, 152–154; *REA* 148 (DS 4756).